

Σκέψεις για την ποιοτική ιδιαιτερότητα της ενωσιακής έννομης τάξης

Αντώνης Μεταξάς, Πανεπιστήμιο Αθηνών, επισκ. Καθηγητής ΔΠΠΑΕ

I. Η έννομη τάξη της Ε.Ε.

1. Προεισαγωγικές επισημάνσεις

Στη σύγχρονη θεωρία των κοινωνικών επιστημών, αλλά και του επιστημονικού κλάδου του ευρωπαϊκού δικαίου ειδικότερα, συνιστά διαδεδομένο τόπο η αντίληψη ότι δεν υφίστανται «ουδέτερες» διαπιστώσεις, με την έννοια ότι κάθε απόφαση προϋποθέτει (αλλά και συναρτάται με) μια αντίστοιχη προεικαζόμενη τοποθέτηση (ή και ένα *σύστημα* προεικαζόμενων τοποθετήσεων) (Thym 2015). Κατ' αυτή την έννοια κάθε περιγραφικός και, κατά μείζονα λόγο, κάθε αξιολογικός λόγος για την «ειδική ποιότητα» μιας έννομης τάξης προϋποθέτει, αλλά και εμπεριέχει, μια ρητή - ή έστω υπαινισσόμενη - τοποθέτηση για την ίδια την *φύση* του δικαίου και τη σχέση του με το *πολιτικό* και την *κοινωνία*. Αν και το συγκεκριμένο θέμα είναι εξόχως ευρύ και η στοιχειωδώς επαρκής πραγμάτευσή του υπερβαίνει προφανώς το πλαίσιο των παρούσων προεισαγωγικών αναφορών, μπορεί να εντοπισθούν επί της εν λόγω προβληματικής σχηματικά δύο διαμετρικά αντίθετες θεωρήσεις, καθεμιά από τις οποίες προφανώς αποτυπώνεται με ήσσονες ή και μείζονες παραλλαγές και κατ' ιδίαν εκφάνσεις: Η μία προσεγγίζει το δίκαιο ως κάτι απολύτως διακριτό από την πολιτική, αντικειμενικοποιημένο, ως ένα μέγεθος, του οποίου η συμπαγής μορφή εκβάλλει την υποκειμενικότητα διαφυλάσσοντας, έτσι, την «ακεραιότητά» του¹. Στο συστημικό, δυναμικό και ως εκ τούτου «ανορθολογικό» στοιχείο της πολιτικής αντιτάσσεται στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης η στατική «ορθολογικότητα» του δικαίου, η οποία κατά μία έννοια αντικατοπτρίζει και τη διχοτόμηση μεταξύ «πολιτικού» Κράτους και απολιτικής Κοινωνίας του «καθαρού» ιδιωτικού δικαίου (Haltern 2007, σ. 4), η οποία και αυτή με τη σειρά της αντιδιαστέλλεται από το εγγενώς «πολιτικό» συνταγματικό δίκαιο. Η όλη συζήτηση σε σχέση με τις ιστορικές καταβολές αυτής της προσέγγισης, η οποία για προφανείς λόγους δεν μπορεί να γίνει με όρους πληρότητας εδώ, οφείλει να ανατρέξει και στη σχετική θετικιστική σχολή σκέψης, η οποία κυριαρχικά επιβλήθηκε στη γερμανική νομική επιστήμη και αποτυπώθηκε στη διανοητική παραγωγή του *Friedrich Carl von Savigny*, του *Puchta*, του *Laband* κ.ά. με

¹ Βλ. HALTERN, U. (2007) *Europarecht – Dogmatik im Kontext*, Mohr Siebeck, σελ. 3 όπου και περαιτέρω παραπομπή για την εν λόγω «αντικειμενικοποιημένη» προσέγγιση του δικαίου στον BÖCKENFÖRDE, W. (1991) “Die Eigenart des Staatsrechts und der Staatsrechtswissenschaft”, στο: *Staat, Verfassung, Demokratie*, Frankfurt a.M., Suhrkamp, σελ. 11 και 26 επ.

σαφείς παραπομπές και διανοητικές διασυνδέσεις βέβαια με το έργο και θεμελιακές αποφάνσεις του *Montesquieu*.

Σε αυτή την «καθαρή» προσέγγιση του δικαίου αντιτάσσεται, πολύ σχηματικά περιγραφόμενη, η θέασή του ως μιας κατεξοχήν «πολιτικής» επιστήμης. Το δίκαιο, αν και προφανώς χαρακτηρίζεται από έναν βαθμό αυτονομίας σε σχέση με έτερα κοινωνικά φαινόμενα και πρακτικές (Bourdieu 1986, σ. 3), εντούτοις διαμορφώνεται εντός των κοινωνικοπολιτικών συσχετισμών, τους οποίους με τη σειρά του συμπροσδιορίζει. Το δίκαιο συνιστά επίσης μηχανισμό δια του οποίου συγκροτούνται οι βάσεις για ένα επιμερισμό ισχύος μεταξύ των κοινωνικώς δρώντων υποκειμένων με βάση τους εν λόγω συσχετισμούς, αλλά και ένα «μέσο», εντός του οποίου αποκρυσταλλώνονται κανονιστικές αρχές που αντιστοιχούν στη συλλογική ιστορική, πολιτιστική και αισθητική μνήμη μιας δεδομένης κοινωνίας. Κατ'αυτή την έννοια η νομική ερμηνεία και μεθοδολογία με τα αναλυτικά τους εργαλεία δεν είναι και αυτή κάτι στατικό, μη επιδεχόμενο επηρεασμούς από τους διανοητικούς και πολιτικούς συσχετισμούς εκάστης εποχής και τις ιστορικές εξελικτικές διακυμάνσεις τους.

Από την τελευταία αυτή επισήμανση καθίσταται σαφές ότι η τοποθέτηση καθενός σε σχέση με αυτές τις αντίρροπες θεάσεις του δικαίου επηρεάζει καίρια και την ερμηνευτική του προσέγγιση αλλά και την αξιολόγηση του κομβικού ρόλου της ίδιας της δικαιοδοτικής λειτουργίας, ήτοι τον ρόλο και την εξουσία του δικαστή². Δεν είναι συνεπώς τυχαία και η ένταξη σε διακριτές σχολές σκέψης όσων λ.χ., όπως θα δούμε και στη συνέχεια των αναπτύξεων, ίστανται *a priori* αρνητικά ή και εχθρικά σε σχέση με την «ακτιβιστική» νομολογία του Δικαστηρίου της Ε.Ε. και όσων, έστω και για λόγους περιγραφικής ακρίβειας, επισημαίνουν ότι η εξέλιξη της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας και, πόσω μάλλον, ο όποιος βαθμός της συνταγματοποίησης της ενωσιακής έννομης τάξης δεν θα ήταν καν νοητό να επιτευχθούν χωρίς αυτή ακριβώς, την «ακτιβιστική» καλούμενη, νομολογία του ΔΕΕ.

Αυτή συνεπώς η έλλειψη στατικότητας, αλλά και η διάσταση του δικαίου ως «λειτουργικού μέσου», αναδεικνύεται χαρακτηριστικά στα συμφραζόμενα της ευρωπαϊκής ενοποίησης,

² Οφείλω βέβαια εδώ να μην είμαι ασυνεπής (άλλως θα υπέπιπτα σε μεθοδολογική αυτοαναιρέση των όσων είπα παραπάνω) προς την ανάγκη ένθεσης κάθε τοποθέτησης στα ιστορικοκοινωνικά της συμφραζόμενα ως προϋπόθεση της κριτικής της αξιολόγησης: Οι αποφάνσεις των αναφερόμενων εδώ Γερμανών επιφανών νομικών και του *Montesquieu* για τον δικαστή που είναι "*ne que la bouche qui prononce les paroles de la Loi*" διατυπώθηκαν ως απόρροια του εξόχως προοδευτικού αιτήματος του Διαφωτισμού για αποσύνδεση του δικαστή και του ρόλου του από τα δεσμά της απολυταρχικής πολιτικής εξουσίας και για την πρόσδεσή του στο νόμο και το περιεχόμενό του στο πλαίσιο μιας όσο το δυνατόν ανεξάρτητης δικαιοδοτικής λειτουργίας.

όπου το σε μεγάλο βαθμό νομολογιακά διαπλασμένο κανονιστικό πλέγμα που συγκροτεί την ενωσιακή έννομη τάξη απορρέει και συγκροτείται, συν τοις άλλοις, στο πεδίο μιας διαρκούς, ρητής ή σιωπηρής, επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης μεταξύ θεσμικών και δικαιοδοτικών πόλων της Ένωσης και των ίδιων των κρατών μελών (λ.χ. του Δικαστηρίου της Ένωσης και των εθνικών κυβερνήσεων των κρατών μελών ή του ΔΕΕ και των εθνικών δικαστηρίων, κατά μείζονα λόγο, των εθνικών συνταγματικών δικαστηρίων, σε όποιες έννομες τάξεις κρατών μελών αυτά υφίστανται (βλ. Lenaerts 2015, σ. 3) και κατατείνει ενίοτε εργαλειακά χρησιμοποιούμενο στην εμπέδωση της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας³. Αυτή η λειτουργική διάσταση του δικαίου μοιραία επιδρά και επί της δογματικής του συγκρότησης συμπροσδιορίζοντάς την καίρια: Το ΔΕΕ μπορεί λ.χ., «συνομιλώντας» άρρητα στο πλαίσιο της δικαιοδοτικής του δράσης μ' ένα ανώτατο δικαστήριο κράτους μέλους, να επιτείνει ή αντιστοίχως να συστέλλει την δικαιοδοτική (συχνά χαρακτηριζόμενη ως ακτιβιστική) του προσέγγιση αντιδρώντας σε ερεθίσματα ή αναγκαιότητες κείμενες υπεράνω μιας (δήθεν υφιστάμενης) «καθαρής» σταθερής και αναπηρέαστης δογματικής και ερμηνευτικής νομοτέλειας (Halter 2007, σ. 5). Η παραγνώριση αυτής της διάστασης οδηγεί ενίοτε σε καίριες αναλυτικές και μεθοδολογικές πλημμέλειες και αδυναμίες, λ.χ. σε μια δυσχέρεια κατανόησης του χρονισμού αλλά του περιεχομένου καίριων νομολογιακών παρεμβάσεων του Δικαστηρίου, δια των οποίων συγκροτείται η δογματική συνάρθρωση της ενωσιακής έννομης τάξης. Αυτό συνιστά έναν κίνδυνο που οφείλει να λαμβάνει υπόψη όχι μόνο η σύγχρονη μεθοδολογική προσέγγιση που διέπει την ακαδημαϊκή διδασκαλία του ενωσιακού δικαίου αλλά, προφανώς, και η επιστημονική θεωρία όταν τοποθετείται κριτικά έναντι των «ερμηνευτικών πλημμελειών» του ΔΕΕ, χωρίς τούτο προφανώς να σημαίνει ότι και τέτοιες ενίοτε δεν παρεισφρύνουν στη νομολογία του Δικαστηρίου και επηρεάζουν αρνητικά τη νομιμοποίησή του (Rasmussen 2012, σ. 113 επ.).

Είναι συνεπώς σαφές ότι ο επιστημονικός κλάδος του ευρωπαϊκού δικαίου και οι μεθοδολογικές του προσεγγίσεις δεν μπορεί να συγκροτούνται ερήμην των κοινωνικοπολιτικών και θεσμικών συμφραζομένων εντός των οποίων αυτό το δίκαιο παράγεται και εφαρμόζεται, αλλά και του λειτουργικού ρόλου που αυτό καλείται να διαδραματίσει. **Επίσης, η επιστημονική μελέτη της ενωσιακής έννομης τάξης δεν πρέπει να αγνοεί την ιστορικότητα, επομένως και τη συνεχή κινητικότητα, αυτών των**

³ Έχει κανείς την εντύπωση ότι παρακολουθεί τη συνεπτυγμένη διανοητική συμπύκνωση των αναλυτικών εργαλείων για την κατανόηση του *συστήματος* της ευρωπαϊκής ενοποίησης και της έννομής της τάξης στις σχετικές αναπτύξεις του WEILER, J. H. H. (1991) "The transformation of Europe", στο: *The Yale Law Journal*, Τόμος 100, τεύχος 8, σελ. 2403 - 2483.

συμφραζομένων αλλά και τις μετατοπίσεις των αναγκών και διακυβευμάτων αποτελεσματικής της υποστήριξης που θέτει η πολιτικά κυμαινόμενη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Μια θέαση του ενωσιακού δικαίου ως συνόλου κανονιστικών επιταγών διατυπωμένων εκτός του κοινωνικοπολιτικού χρόνου, κατά μείζονα λόγο στο πλαίσιο μιας έννομης τάξης που, όπως επισημάναμε, εκ των πραγμάτων «συνομιλεί» με ποικίλες νομικές παραδόσεις πλειόνων κρατών μελών και διαχέεται σε πολλά επίπεδα θεσμικής οργάνωσης και κανονιστικής ρύθμισης είναι συνεπώς εκ των πραγμάτων ανεπαρκής. Ενόψει όλων αυτών προκύπτει και η ποιοτική διαφορετικότητα της έννομης τάξης και του δικαίου της Ε.Ε., η οποία επιχειρείται να αποτυπωθεί στις κάτωθι αναπτύξεις. Η εν λόγω ποιοτική ιδιαιτερότητα και ιδίως, η συνταγματική ποιότητα της ενωσιακής έννομης τάξης συνιστά χαρακτηριστικό μείζονος σημασίας για την επιβίωση του ενωσιακού εγχειρήματος, πράγμα που καθίσταται πλέον προφανές σήμερα στα συμφραζόμενα της πολύπλευρης κρίσης της Ένωσης.

2. Το ενωσιακό δίκαιο ως σύστημα δικαίου

Σύμφωνα με την θεμελιακή απόφαση Costa κατά E.N.E.L., το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής «ΔΕΕ») επισήμανε ήδη από την 15.7.1964 ότι *«ιδρύοντας μία Κοινότητα απεριόριστης διάρκειας, έχουσα δικά της όργανα, νομική προσωπικότητα, ικανότητα δικαίου, ικανότητα διεθνούς εκπροσωπήσεως και ιδίως πραγματικές εξουσίες απορρέουσες από τον περιορισμό των αρμοδιοτήτων τους και τη μεταβίβαση εξουσιών τους στην Κοινότητα, τα κράτη μέλη περιόρισαν, αν και σε ορισμένους μόνο τομείς, τα κυριαρχικά τους δικαιώματα και δημιούργησαν έτσι ένα σύστημα δικαίου εφαρμόζόμενο τόσο στους υπηκόους τους όσο και σ' αυτά τα ίδια»* (υπ. C-6/64, Costa κατά E.N.E.L., EU:C:1954-1964:1197). Κατά συνέπεια, ήδη από τις πρώτες κομβικές τοποθετήσεις του Δικαστηρίου έχει καταστεί σαφές ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση («ΕΕ»), η οποία διαδέχθηκε την Ευρωπαϊκή Κοινότητα δυνάμει της Συνθήκης της Λισαβόνας, διαφοροποιείται από τους κλασσικούς διεθνείς οργανισμούς στο μέτρο που αποτελεί ένα δικαίικα αυτοδύναμο υποκείμενο άσκησης δημόσιας εξουσίας (Παπαδοπούλου 2009, σ. 50· Curtin και Dekker, σ. 83-136) έχον αυτόνομη νομική προσωπικότητα και μια αυτοτελή έννομη τάξη, η οποία όχι μόνο διεισδύει στο κανονιστικό πλέγμα των εθνικών εννόμων τάξεων των κρατών μελών, αλλά και διατυπώνει, όπως θα δούμε αναλυτικά και στη συνέχεια, έναντι αυτών αξίωση υπεροχής.

Στο βαθμό που προβλέπουν την εκχώρηση ορισμένων κομβικών κυριαρχικών δικαιωμάτων από τα κράτη μέλη στην ΕΕ, οι ιδρυτικές της Ένωσης Συνθήκες, ήτοι η Συνθήκη για τη

Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής «ΣΛΕΕ») και η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (εφεξής «ΣΕΕ»), αποτελούν *διεθνείς συμφωνίες ενοποίησης*, διακρινόμενες από τις πολυμερείς συμφωνίες του παραδοσιακού δημοσίου διεθνούς δικαίου, οι οποίες στην πλειονότητά τους συνιστούν *συμφωνίες συνεργασίας* περιοριζόμενες στη δημιουργία ενός πλέγματος νομικών δεσμεύσεων μεταξύ των συμβαλλόμενων κρατών (Χριστιανός 2010, σ. 19 επ. και 23 επ.). Η φύση και λειτουργία αυτή των ιδρυτικών συνθηκών στοιχειοθετεί το φαινόμενο της «διαιρεμένης ή διαμοιραζόμενης κυριαρχίας», το οποίο προσομοιάζει, αλλά δεν ταυτίζεται, με τα ομοσπονδιακά κράτη, εντός των οποίων υφίσταται μια αυστηρή κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ του ομοσπονδιακού κράτους και των μη κυρίαρχων ομόσπονδων κρατιδίων (Κανελλόπουλος 2010, σ. 86· Weiler 1981). Σημειώνεται, ωστόσο, ότι η τελολογική στόχευση για τη μετάβαση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων από μια ομάδα εθνών ευρισκομένων σε εργαλειακή συμπόρευση για τη δημιουργία μιας Ενιαίας Αγοράς σ' ένα έχον ομοσπονδιακά χαρακτηριστικά υπερεθνικό μόρφωμα, την Ευρωπαϊκή Ένωση, αποτέλεσε σημαντικό άξονα της ευρωπαϊκής πολιτικής διαλεκτικής ιδιαίτερα την τελευταία εικοσαετία, ο οποίος εξακολουθεί να προτάσσεται στο δημόσιο λόγο κατά μείζονα λόγο σήμερα ενόψει των σημαντικών πολιτικοοικονομικών προκλήσεων, με τις οποίες βρίσκεται αντιμέτωπη η Ε.Ε. (Oeter 2010, σ. 55).⁴

Σήμερα δεν υπόκειται σε αμφισβήτηση η επισήμανση ότι η Ένωση συνιστά ένα *sui generis* υπερεθνικό πολιτειακό μόρφωμα, η *ιδιάζουσα έννομη τάξη* του οποίου διακρίνεται από τη διεθνή και συνιστά, ως εισαγωγικά παρατηρήθηκε, *αναπόσπαστο τμήμα* των νομικών συστημάτων των κρατών μελών έχοντας *κανονιστικά διεισδύσει* στις επιμέρους εθνικές έννομες τάξεις. Η ενωσιακή έννομη τάξη και η δογματική της συνάρθρωση καθιστούν *απαραίτητη την προσέγγιση του ενωσιακού δικαίου ως ενός δικαιικού συστήματος* (Haltern 2007). Η Ευρωπαϊκή Ένωση συνιστά μια ένωση δικαίου (Rechtsgemeinschaft), της οποίας η δογματική συγκρότηση στηρίζεται σε μια αλληλουχία διασυνδεόμενων θεωρητικών δογματικών αξόνων και διαδικαστικών μηχανισμών τελούντων σε σχέση *εσωτερικής συσχέτισης* και *συνάφειας*. Αυτή η σχέση *συνάφειας* δεν είναι απαραίτητα πάντα σχέση

⁴ Αν και η κάτωθι επισήμανση προφανώς δεν μπορεί να αναλυθεί εδώ με όρους στοιχειώδους πληρότητας, ο κυρίαρχος τρόπος διαχείρισης των εν λόγω προκλήσεων κυρίως στο πλαίσιο της διαρκώς εντεινόμενης πολύπλευρης κρίσης των τελευταίων ετών έχει αναδείξει με ιδιαίτερη επίταση την έλλειψη ουσιαστικής ωρίμανσης του πολιτικού συνεκτικού στοιχείου της Ένωσης. Αναλυτικά επ' αυτού βλ. ΜΕΤΑΞΑ, Α. (2015) "Ευρώπη, Κρίση, «Εκτακτη Ανάγκη»: Η ερμηνευτική ευθύνη και οι προκλήσεις για το ευρωπαϊκό δίκαιο", στο: ΜΕΤΑΞΑΣ, Α./PERNICE, Ι. (2015) *Η Ευρώπη σε Κρίση: Ανάμεσα σε Δίκαιο και Πολιτική*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, σελ. 23.

απόλυτης συστηματικής *αρμονίας*, η οποία δεν καταλείπει κενά και αποκλείει διαδοχικές αλληλοαναιρέσεις, συγκρούσεις αλλά και συστημικές «βελτιώσεις».

II. Συνταγματοποίηση της ενωσιακής έννομης τάξης

1. Ιστορικές και σύγχρονες προσεγγίσεις

Εκτός της ποιοτικής της διαφορετικότητας σε σχέση με το διεθνές δίκαιο, έτερο κύριο χαρακτηριστικό της ενωσιακής έννομης τάξης είναι η *συνταγματική* της ποιότητα⁵. Στο πλαίσιο μιας συνοπτικής ιστορικής αναδρομής ενδιαφέρον είναι να επισημανθεί ότι η ιδέα μιας συνεκτικής συνταγματοποίησης στη σύγχρονη Ευρώπη δεν είναι νέα. Ανατρέχει σε ποικίλες πρωτοβουλίες και πνευματικές ζυμώσεις ήδη κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, οι οποίες άρχισαν να μορφοποιούνται και να εξειδικεύονται περί τα μέσα του προηγούμενου αιώνα. Χαρακτηριστικό είναι το σχέδιο ενός ομοσπονδιακού Συντάγματος των «Ηνωμένων Εθνών της Ευρώπης» του François de Menthon το έτος 1948, οι αναφορές του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, το οποίο ήδη από το 1967 χαρακτήρισε την τότε Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας («ΕΚ») ως «Σύνταγμα της Κοινότητας»⁶, έως και το ήδη κατά το έτος 1984 εκπονηθέν από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σχέδιο για την ίδρυση της «Ευρωπαϊκής Ένωσης», γνωστό και ως Σχέδιο Spinelli, σε μια χρονική στιγμή που προφανώς με την τυπική έννοια του όρου «Ευρωπαϊκή Ένωση» δεν υφίστατο.

Η ιδέα της ευρωπαϊκής συνταγματοποίησης έτυχε πιο συγκροτημένης επιστημονικής συστηματοποίησης ιδιαίτερα προς τα τέλη της δεκαετίας του 1990 δια του ρηξικέλευθου επιστημονικού λόγου και σκέψης κορυφαίων διανοητών όπως, ενδεικτικά, ο P. Häberle⁷, ο Δημήτρης Τσάτσος (2007), ο Ingolf Pernice, ο Miguel Poires Maduro, ο J.H.H. Weiler κ.ά.

⁵ Σχετικά με την προσπάθεια για τη θέσπιση ενός Ευρωπαϊκού Συντάγματος, η οποία κορυφώθηκε με την υπογραφή της Συνταγματικής Συνθήκης στις 29 Οκτωβρίου 2004, πρβλ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ, Π.Κ. (2005) *Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση: Συμβολή στην Κατανόηση και Ερμηνεία της Συνταγματικής Συνθήκης*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Βιβλιοθήκη Ευρωπαϊκών Θεμάτων. Δεν θεωρώ απολύτως ακριβή την ενίοτε υιοθετούμενη προσέγγιση της προαναφερθείσας «Ευρωπαϊκής Συνταγματικής Συνθήκης» ως «πλήρως ατυχήσαντος» εγχειρήματος. Και τούτο διότι σημαντικό τμήμα των ρυθμίσεων που εμπεριέχονταν στην εν λόγω Συνθήκη απορροφήθηκε στο κείμενο της Συνθήκης της Λισαβόνας. Προφανώς, από την άλλη πλευρά, δεν είναι άνευ ουσίας η εκβολή και τελική απόκρουση, δια της απόρριψης της Συνταγματικής Συνθήκης, όρων και συμβολισμών που παραπέμπουν σε μια αυτόνομη κρατική υπόσταση ή φυσιογνωμία (Staatlichkeit) της Ένωσης.

⁶ Πρβλ. BVerfGE 22, 293.

⁷ Βλ. το θεμελιακό έργο των HÄBERLE, P./KOTZUR, M. (2016) *Europäische Verfassungslehre*, Nomos Verlag. Πρβλ. επίσης τον ίδιο, (1998) *Verfassungslehre als Kulturwissenschaft*, Duncker & Humblot· ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Γ. (2002) *Η συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Εκδόσεις Παπαζήση· I. Pernice, Die Rettung des Euro und die Zukunft des Europäischen Union, στο: A. Μεταξάς και I. Pernice, Η Ευρώπη σε Κρίση: Ανάμεσα σε Δίκαιο και Πολιτική, ό.π.

Κρίσιμη είναι εδώ ιδίως η επιστημονική επεξεργασία της ιδέας της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως «Συνταγματικής Ένωσης» (Verfassungsverbund) (Pernice 1996, σ. 27 επ· Pernice 2007· Jestaedt 2004, σ. 638) σε αντίθεση λ.χ. με τον χρησιμοποιούμενο από το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας όρο Staatenverbund⁸, καθώς και η επεξεργασία της έννοιας του «πολυεπίπεδου συνταγματισμού» (multilevel constitutionalism) (Pernice 2008, σ. 349 και 354-9· Maduro 2012, σ. 76). Αυτή η σημαντική διανοητική παραγωγή των παραδειγματικά προαναφερθέντων κορυφαίων επιστημόνων και η αποδοχή της, όχι προφανώς πάντα χωρίς εντάσεις και αντιλόγους (Barents 2012, σ. 76), από μεγάλο τμήμα της θεωρίας οδήγησε σταδιακά σε μια ποιοτική μετατόπιση της δημόσιας συζήτησης στην ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα από το «εάν» της πορείας συνταγματοποίησης της Ε.Ε. στο «πώς» της διαμόρφωσης και του περιεχομένου μιας τέτοιας πορείας⁹. Η επισήμανση αυτή δεν είναι εδώ τυχαία: Οι τοποθετήσεις της επιστημονικής θεωρίας στο διανοητικό πεδίο της συνταγματοποίησης της Ε.Ε. έχουν στα ενωσιακά συμφραζόμενα ένα πρόσθετο ποιοτικό βάρος. Και τούτο διότι κάθε υπερεθνικό δίκαιο έχει ένα, κατ'αρχήν έστω, έλλειμμα κανονιστικότητας, με την έννοια της ελαττωμένης αυτόματης εν τοις πράγμασι δεσμευτικότητας και επιβολής των θεσπίσεών του: Δεν υφίσταται κάποιος συνεστημένος κρατικός κατασταλτικός μηχανισμός, ο οποίος εξοπλισμένος με εξουσία επιβολής κυρώσεων θα επιβάλλει την αυτόματη συμμόρφωση με το περιεχόμενο μιας διάταξης του ενωσιακού, πόσω μάλλον του διεθνούς, δικαίου. Σε αυτό το πλαίσιο η διαμόρφωση των διανοητικών και επιστημολογικών προϋποθέσεων ουσιαστικής *αποδοχής* (Akzeptanz) της ποιοτικής ωρίμανσης του ενωσιακού δικαίου αλλά και της νομολογιακής παραγωγής του ΔΕΕ είναι πολύ πιο σημαντική απ' ό,τι στα αμιγώς εθνικά συμφραζόμενα. Συνεπώς ο ρόλος της θεωρίας είναι εδώ εξόχως κομβικός (Baudenbacher και Bergmann 2012, σ. 238), η δε εξελικτική και νομιμοποιητική εμβέλεια των επιχειρηματολογικών της σχημάτων καίρια.

Στην πιο πρώιμη εκδοχή του, ο όρος «συνταγματοποίηση» χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να περιγράψει τη διαδικασία της ευρωπαϊκής νομικής ολοκλήρωσης, η οποία οδήγησε σε μια

⁸ Η επιλογή εκ μέρους του BVerfG του όρου "Staatenverbund" ("ένωση κρατών") προφανώς μόνο ιδεολογικοπολιτικά και νομικά ουδέτερη είναι: Αποτυπώνει την προσήλωση σε μια πρόσληψη της Ένωσης αμιγώς ως Ένωσης κυριάρχων, πολιτικά αυτοτελών κρατών, τα οποία και είναι οι «Κύριοι των Συνθηκών», έχουν δηλαδή (αυτά και όχι οι πολίτες της Ένωσης) σχέση κτήσης και κυριαρχίας επί του ενωσιακού εγχειρήματος.

⁹ Βλ. Α. Μεταζά, Ο "επαπειλούμενος" δικανικός και κοινοβουλευτικός λόγος - Σκέψεις για την ανάγκη συγκρότησης μιας ευρωπαϊκής "συνταγματικής ταυτότητας", Το Σύνταγμα, 2012, σ. 293-314. Πρόσφατες εξελίξεις δείχνουν βέβαια και την ιστορικότητα, ήτοι την υποκείμενη σε διακυμάνσεις, ελπίζω όχι δομικές αναιρέσεις, αυτής της επισήμανσης, πρβλ. σχετικά ΜΕΤΑΞΑ, Α., "Ευρώπη, Κρίση, «Εκτακτη Ανάγκη»: Η ερμηνευτική ευθύνη και οι προκλήσεις για το ευρωπαϊκό δίκαιο", στο: ΜΕΤΑΞΑΣ, Α., PERNICE, I. (2015) *Η Ευρώπη σε Κρίση: Ανάμεσα σε Δίκαιο και Πολιτική*, ό.π.

βαθεία μεταμόρφωση της ΕΕ δια της δημιουργίας ενός ολοκληρωμένου δικαιικού πλέγματος που απονέμει νομικώς δεσμευτικά δικαιώματα και υποχρεώσεις σε όλα τα ευρισκόμενα εντός του πεδίου εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου φυσικά και νομικά πρόσωπα (Haltern 2002, σ. 16-7). Προϊόντος του χρόνου, ωστόσο, η έννοια της συνταγματοποίησης έχει διευρυνθεί δια της συμπερίληψης πλειόνων διαδικασιών που συγκροτούν την προσπάθεια πρόσδωσης μιας περισσότερο τυπικής συνταγματικής διάστασης στο νομικό πλαίσιο της ΕΕ (Snyder 2003), εντάσσοντας σε αυτό λ.χ. κανονιστικές θεσμικές κατοχυρώσεις της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων (Pernice 2008), καθώς και διάφορους μηχανισμούς αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αλλά και προσπάθειες υιοθέτησης απότερων κρατικογενών συμβολισμών. Έτσι ιδωμένη, η συνταγματοποίηση του ενωσιακού δικαίου επί τη βάση του αξιακού συστήματος που το διέπει και αντανακλάται και στις θεμελιωτικές του δικαιικές αρχές, αναφέρεται τόσο στις διατάξεις του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου, η συνταγματική συστηματοποίηση των οποίων προήχθη σημαντικά με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, όσο και στις διατάξεις του παράγωγου ενωσιακού δικαίου και του εθνικού δικαίου των κρατών μελών (A. v. Bogdandy 2010, σ. 33).

2. Η δικαιική ιεραρχία ως συστατικό στοιχείο της συνταγματικής ποιότητας της ενωσιακής έννομης τάξης

Στο σημείο αυτό, ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στον κομβικό ρόλο που διαδραμάτισε το Δικαστήριο της Ε.Ε. στην όλη πορεία συνταγματοποίησης της Ένωσης, προφανώς και στο πλαίσιο του σχετικού του διαλόγου με τα εθνικά δικαστήρια των κρατών μελών, άρρητου ή και ρητού (θεσμικού) δια του θεμελιακής σημασίας για την εξέλιξη του ενωσιακού δικαίου, «αδιοφύους» κατά Weiler (2013, σ. 11 επ.), μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής (αρ. 267 ΣΛΕΕ). Το Δικαστήριο, ήδη το έτος 1986 χαρακτήρισε τη Συνθήκη ΕΚ ως «**συνταγματικό** κείμενο συγκροτούν Κοινότητα Δικαίου», μια διαπίστωση ενόψει της οποίας όλες οι δράσεις των κρατών μελών αλλά και των ενωσιακών οργάνων οφείλουν να συμμορφώνονται με τις προβλέψεις του εν λόγω «συνταγματικού» κειμένου της Συνθήκης (ενδεικτικά υπ. C-294/83 (Les Verts κατά Κοινοβουλίου) EU:C:1986:01339· υπ. C-402/05 και C-415/05 P (Kadi και Al Barakaat International Foundation κατά Συμβουλίου και Επιτροπής) EU:C:2008:06351).

Σε αυτήν την ιεραρχική σχέση μεταξύ των ενωσιακών κανόνων δικαίου αφενός και μεταξύ των ενωσιακών κανόνων δικαίου και των εθνικών κανόνων δικαίου αφετέρου έγκειται μια

από τις βασικότερες εκδηλώσεις της συνταγματικής ποιότητας της έννομης τάξης της ΕΕ (Rosas και Armati 2012). Αναφορικά με την πρώτη περίπτωση, ακρογωνιαίος λίθος της ιεραρχικής διάρθρωσης των πηγών του ενωσιακού δικαίου είναι η διάκριση μεταξύ πρωτογενούς και παράγωγου δικαίου της ΕΕ: το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο περιλαμβάνει τις ιδρυτικές Συνθήκες, τις τροποποιητικές τους πράξεις, τις Συνθήκες προσχώρησης κρατών μελών, τις γενικές αρχές του δικαίου της ΕΕ και, κατόπιν της έναρξης ισχύος της Συνθήκης της Λισαβόνας, τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (άρθρο 6 παρ. 1 ΣΕΕ). Αξίζει να σημειωθεί ότι η διαδικασία αναθεώρησης του πρωτογενούς δικαίου της ΕΕ προβλέπεται από το ίδιο, γεγονός το οποίο επίσης παραπέμπει στην τυπολογία κανονιστικού κειμένου έχοντας σαφή συνταγματική ποιότητα (άρθ 48 ΣΕΕ). Το πρωτογενές δίκαιο υπερισχύει του παράγωγου δικαίου, το οποίο παράγεται στα πλαίσια των ρητών, δοτών και μη επιδεχόμενων επέκτασης πέραν των καθορισμένων από το πρωτογενές δίκαιο, ορίων των αρμοδιοτήτων των θεσμικών οργάνων της Ε.Ε και περιλαμβάνει τις πράξεις που καλύπτονται από την τυπολογία του πρώτου εδαφίου του Άρθρου 288 ΣΛΕΕ, ήτοι κανονισμούς, οδηγίες, αποφάσεις, συστάσεις και γνώμες. Επισημαίνεται ότι μέρος του παράγωγου δικαίου αποτελούν και ορισμένες άτυπες πράξεις των ενωσιακών θεσμικών οργάνων, όπως ανακοινώσεις, προγράμματα, επιστολές, κώδικες συμπεριφοράς, κ.α., οι οποίες, ανάλογα με το περιεχόμενό τους και τη βούληση του οργάνου που τις εκδίδει, ενίοτε έχουν νομικά δεσμευτικό χαρακτήρα (Καλαβρός και Γεωργόπουλος 2010, σ. 231-2· υπ. C-94/91, (Wagner κατά Fonds d'intervention et de régularisation du marché du sucre) EU:C :1992:02765· υπ. C-325/91 (Γαλλία κατά Επιτροπής) EU:C:1993:03283· υπ. C-27/04 (Επιτροπή κατά Συμβουλίου) EU:C: 2004:06649).

3. Η αλληλεπίδραση μεταξύ της ενωσιακής έννομης τάξης και των εθνικών εννόμων τάξεων

Η συνταγματική ποιότητα της ενωσιακής έννομης τάξης αντανακλάται επίσης και στο γεγονός ότι η ίδια ορίζει τη σχέση της με την εσωτερική έννομη τάξη των κρατών μελών της ΕΕ μέσω των *αρχών της υπεροχής*, της *άμεσης εφαρμογής* και του *άμεσου αποτελέσματος*, περιορίζοντας έτσι ή ακόμη και αποκλείοντας την άσκηση αρμοδιότητας από τα κράτη μέλη σε ορισμένους εξόχως κομβικούς τομείς πολιτικής δράσης.

α) Η αρχή της υπεροχής

Η θεμελιώδους σημασίας για την αποτελεσματικότητα και την ομοιομορφία εκδήλωσης της κανονιστικής εμβέλειας του ενωσιακού δικαίου «αρχή της υπεροχής» δογματοτυπικά δεν

συναντάται μόνο στο χώρο της έννομης τάξης της ΕΕ, αλλά αποτελεί μια με διαφορετικές ενίοτε «εντάσεις» και αποχρώσεις παγίως εγειρόμενη «αξίωση» εκ μέρους του εν γένει διεθνούς δικαίου.¹⁰ Η διαφορά εδώ έγκειται, ανάμεσα στα άλλα, στην ειδική τυπολογία της πολύπλευρης διείσδυσης της ενωσιακής έννομης τάξης στα δικαιικά συστήματα των κρατών μελών αλλά και στην ένταση της αξιούμενης υπεροχής, καθότι το ενωσιακό δίκαιο διεκδικεί την υπεροχή τόσο των πρωτογενών όσο και των παράγωγων κανόνων του (συμπεριλαμβανομένων και των περιεχόμενων στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ κανόνων) έναντι του *συνόλου* των εθνικών, συμπεριλαμβανομένων ακόμη και των κανόνων και ρυθμίσεων με αυξημένη τυπική ισχύ, ήτοι των διατάξεων των εθνικών Συνταγμάτων (ΔΕΕ, υπ. C-11/70 (Internationale Handelsgesellschaft mbH κατά Einfuhr und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel) EU:C:1970:1125). Επίσης, έτερη μείζων ιδιαιτερότητα συνιστά το γεγονός ότι ενώ η ιεραρχική θέση του διεθνούς δικαίου έναντι του εθνικού προσδιορίζεται εν πολλοίς από την κυριαρχική απόφαση εκάστου κράτους, όπως αυτή έχει πρωτογενώς αποτυπωθεί στο πλαίσιο της εθνικής εννόμου του τάξης, κατά κανόνα στις θεμελιακές διατάξεις του εθνικού του Συντάγματος, η υπεροχή της ενωσιακής έννομης τάξης έναντι της εθνικής απορρέει, σύμφωνα τουλάχιστον με την ανάγνωση του ΔΕΕ, από την πρώτη και την ίδια της την ιδιοσυστασία και ποιοτική ιδιαιτερότητα. Τούτο δεν σημαίνει ότι εξοβελίζεται ή υποτιμάται το στοιχείο της κυριαρχίας, απλώς αυτό έχει δομικά ποιοτικά αξιολογηθεί σ' ένα λογικά προηγούμενο καίριο σημείο ιεράρχησης: Η ίδια η κυριαρχική απόφαση εκάστου κράτους μέλους για τη συμμετοχή του στην ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία με την κτήση της ιδιότητας του κράτους μέλους εμπεριέχει και το στοιχείο της εκούσιας απόφασης για την περιστολή της κυριαρχίας του για το σκοπό της εμπέδωσης της εν λόγω διαδικασίας και της έννομης τάξης, στην οποία αυτή στηρίζεται¹¹. Στο πλαίσιο και στα όρια αυτής της περισταλείσας κυριαρχίας, το ΔΕΕ κατέχει δυνάμει του αρ. 19 ΣΕΕ το ερμηνευτικό προνόμιο για την εξειδίκευση της έκτασης και της ειδικότερης αποτύπωσης αυτής της σχέσης υπεροχής (Lenaerts 2015, σ. 12).

Παρόλα αυτά, αν και θεμελιώνεται και σταθερά διακηρύττεται στην πάγια νομολογία του ΔΕΕ, η αρχή της υπεροχής δεν τυγχάνει μέχρι σήμερα ρητής *expressis verbis* κατοχύρωσης στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο. Ρητή αναφορά στην αρχή γίνεται μόνο στη Δήλωση Νο. 17 (Επ. Εφημ. ΕΕ 2010 C 83/344) που προσαρτήθηκε στη ΣΕΕ με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, όπου και προβλέπεται ότι, «σύμφωνα με την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου της

¹⁰ Πρβλ. Σύμβαση της Βιέννης περί του Δικαίου των Συνθηκών (1968) ΦΕΚ Α' 141/23.5.1974, Άρθρο 27.

¹¹ Βλ. τη θεμελιακή επ' αυτού τοποθέτηση του ΔΕΕ στην απόφαση της 5.2.1963, C-26/62, Van Gend en Loos κατά Administratie der Belastingen, EU:C :1954-1964:00333.

Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι Συνθήκες και το δίκαιο που θεσπίζεται από την Ένωση βάσει των Συνθηκών υπερισχύουν του δικαίου των κρατών μελών, υπό τους όρους που ορίζονται στην εν λόγω νομολογία». Προφανώς και η σημειολογία της ένθεσης μιας τέτοιας κομβικής αρχής σε μια προσαρτώμενη Δήλωση δεν είναι άνευ σημασίας, όπως επίσης δεν στερείται σημασίας και η περιγραφική αποτύπωση της αρχής κατά λεκτική παραπομπή στην «δάνεια» κατοχύρωσή της δια της νομολογίας του ΔΕΕ, σε γεγονός δηλαδή που δεν δύναται να υπαχθεί σε αμφισβήτηση. Απουσιάζει αντίθετα μια πρωτογενής αυτοτελής κατοχύρωση στο ίδιο το κανονιστικό κείμενο μέσω μιας αυτοτελώς «συστατικής» διατύπωσης, πράγμα που θα προϋπέθετε σαφή τοποθέτηση από τον ίδιο τον ενωσιακό νομοθέτη¹².

Η κριτική ανάλυση αυτής της (και σημειολογικά) σημαντικής κανονιστικής δυστοκίας είναι απαιτητική, η δε ευκρινής και πλήρης επεξήγηση κατ' ανάγκη πολυπαραγοντική και, ως εκ τούτου, δεν μπορεί να επιχειρηθεί με στοιχειώδη επάρκεια στο παρόν κείμενο. Συγκρατούμε εδώ το από νομική σκοπιά σημαντικό στοιχείο ότι η αρχή της υπεροχής έχει σε κάθε περίπτωση συμπαγές νομολογιακό έρεισμα, το οποίο στηρίζεται κατά κύριο λόγο στην βασική παραδοχή περί δομικής αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης. Ως ήδη ελέχθη, από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, στη θεμελιακή απόφαση Costa το ΔΕΕ έκρινε ότι «το δίκαιο που γεννήθηκε από τη Συνθήκη απορρέει από αυτόνομη πηγή δικαίου [και] δεν είναι δυνατόν λόγω του ιδιόμορφου πρωτότυπου χαρακτήρα του, να του αντιτάσσεται οποιοδήποτε εσωτερικό νομοθετικό κείμενο χωρίς να χάνει τον κοινοτικό [ενωσιακό] του χαρακτήρα και χωρίς να διακυβεύεται η ίδια η νομική βάση της Κοινότητας [Ένωσης]». Έκτοτε, η πάγια νομολογία του ΔΕΕ αναδεικνύει την αρχή της υπεροχής ως τον κομβικό νομολογιακό κανόνα άρσεως συγκρούσεων (Χριστιανός 2010· υπ. C-285/98 (Kreil) EU:C:2000:69). Θα πρέπει εντούτοις να τονισθεί ότι κατά την κρατούσα άποψη οι έννομες συνέπειες της αρχής της υπεροχής συνίστανται στην άρση της δυνατότητας εφαρμογής (στην εκάστοτε επίδικη περίπτωση) των εθνικών κανόνων που συγκρούονται με το ενωσιακό δίκαιο (Anwendungsvorrang) και όχι στη γενική άρση της εγκυρότητας και κανονιστικής τους ισχύος (Geltungsvorrang) (υπ. C-10/97 (Ministero delle Finanze κατά IN.CO.GE.'90)

¹² Κατά τη μάλλον κρατούσα άποψη (βλ. ενδεικτικά με περαιτέρω παραπομπές NOWAK, C. (2011) *Europarecht nach Lissabon*, Nomos Verlag, σελ. 130) η εν λόγω Δήλωση συνιστά μια μη δεσμευτική ερμηνευτική καθοδήγηση/βοήθεια («nicht verbindliche Interpretationshilfe»), η οποία προφανώς, ως τέτοια, δεν δύναται να υποκαταστήσει τη σημασία που θα είχε μια συμπερίληψή της στο κυρίως κείμενο της Συνθήκης. Είναι εντούτοις σαφές πως, ενόψει του ότι η κανονιστική εμπέλευση της αρχής αντλείται απευθείας από την παγιωμένη σχετική νομολογία του ΔΕΕ, το εν λόγω θέμα δεν έχει ιδιαίτερη πρακτική σημασία από τυπική νομική σκοπιά, αν και προφανώς και εδώ δεν εκλείπει η υπαινισσόμενη νομικοπολιτική σημειολογία από την μη συμπερίληψη της ρητής πρόβλεψης της αρχής στο κυρίως κείμενο των Συνθηκών και ο εξοβελισμός της σε μια προσαρτώμενη Δήλωση, ως αναφέρθηκε παραπάνω.

EU:C:1998 :-06307, εκτενείς κριτικές τοποθετήσεις πρόσφατα σε Shu-Perng Hwang, 2016, *passim*). Οι παραβιάζουσες το ενωσιακό δίκαιο εθνικές διατάξεις οφείλουν να μην τυγχάνουν εφαρμογής από κάθε εθνικό δικαστή ανεξαρτήτως της θέσης του στην ιεραρχική βαθμίδα της δικαιοδοσίας και μάλιστα ακόμη κι αν τούτο (ήτοι η μη εφαρμογή της επίμαχης εθνικής διάταξης) θα αντέβαινε σε πάγια νομολογία ή και *ad hoc* δικαιοδοτική απόφαση ανώτερου ή ανώτατου εθνικού δικαστηρίου επί του θέματος (υπ. C-409/2006 (Winner Wetten GmbH) EU:C:2010:8015).

Πέρα όμως από την προσέγγιση της αρχής της υπεροχής ως κανόνα σύγκρουσης, η αρχή της υπεροχής, αν θεαθεί στο πλαίσιο μιας συστημικής θεώρησης της δογματικής συνάρθρωσης της ενωσιακής έννομης τάξης, αναπτύσσει μια πολύ ευρύτερη κανονιστική ακτινοβολία. Η αρχή της υπεροχής, κατ'ουσίαν, σε διασύνδεση με έτερες βασικές αρχές που διακηρύσσονται στην πάγια νομολογία του ΔΕΕ, συμπεριλαμβανομένης της αρχής του κράτους δικαίου¹³, της αρχής της πρακτικής αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου («Effektivitätsgebot» - *effet utile*) (υπ. C-199/82 (Amministrazione delle finanze dello Stato κατά San Giorgio) EU:C:1983:3595)¹⁴ και της αρχής της ισοδυναμίας και της απαγόρευσης διακρίσεων («Äquivalenzgebot und Diskriminierungsverbot») (Rüfner 1995, παρ. 48 II 8 σημ. 35), συνιστούν την δογματική βάση για τη θεμελίωση της σημαντικότητας της αρχής της (αστικής) ευθύνης των κρατών μελών για παραβιάσεις του ενωσιακού δικαίου. Αυτές οι αρχές, ήτοι ευκρινέστερα: αυτές οι προϋποτιθέμενες για τη στοιχειοθέτηση της ευθύνης κανονιστικές επιταγές, οδήγησαν το Δικαστήριο στο να αποφανθεί στην εξαιρετικής σημασίας υπόθεση Francovich (υπ. C-479/93, EU:C:1995:03843)¹⁵, ότι «το κοινοτικό δίκαιο επιβάλλει την αρχή

¹³ Πρβ., αντί άλλων, με περαιτέρω παραπομπές PECHSTEIN, M. (2003) “Art. 1-7”, στο: STREINZ, R. (επιμέλ.), *EUV/AEUV Vertrag über die Europäische Union und Vertrag über die Arbeitsweise der Europäischen Union*, Verlag C. H. Beck, σημ. 7. Γενικά επί της δογματικής θεμελίωσης και κανονιστικής εμβέλειας της αρχής του κράτους δικαίου βλ. την κλασική (πλέον) μονογραφία του KUNIG, P. (1986) *Das Rechtsstaatsprinzip. Überlegungen zu seiner Bedeutung für das Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, Mohr. Πρβλ. και ΔΕΕ, απόφαση της 23.4.1986, 294/89, Parti écologiste «Les Verts» κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, EU:C:1986:01339.

¹⁴ Κατά πάγια νομολογία του ΔΕΕ (βλ. ενδεικτικά απόφαση της 9.3.1978, Amministrazione delle finanze dello Stato κατά Simmenthal, C-106/77, EU:C:1978:00629, σκέψη 16 και απόφαση της 19.9.1990, C-213/89, The Queen κατά Secretary of State for Transport, ex parte Factortame, EU:C:1990:02433, σκέψη 19), στα εθνικά δικαστήρια, τα οποία πρέπει να εφαρμόζουν στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους διατάξεις του ενωσιακού δικαίου, απόκειται η εξασφάλιση της πλήρους αποτελεσματικότητας των ενωσιακών διατάξεων και της προστασίας των δικαιωμάτων που αυτές χορηγούν στους ιδιώτες.

¹⁵ Στην προκειμένη περίπτωση, η παράβαση του ενωσιακού δικαίου συνίστατο στην παράλειψη έγκαιρης μεταφοράς στο εθνικό δίκαιο μιας οδηγίας. Η ζημία προέκυπτε από το γεγονός ότι οι ιδιώτες δεν είχαν τη δυνατότητα να προβάλουν ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων δικαιώματα απορρέοντα από τις μη έχουσες άμεσο αποτέλεσμα διατάξεις της οδηγίας. Βλ. αναλυτικά ΜΕΤΑΞΑ, Α. (2009) “Αστική Ευθύνη του Δημοσίου για Παραβάσεις Κοινοτικού Δικαίου”, στο: ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗΣ, Χ., *Εφαρμογές Διοικητικού Ουσιαστικού και*

κατά την οποία τα κράτη μέλη υποχρεούνται να αποκαθιστούν τις ζημίες που προκαλούνται στους ιδιώτες από τις παραβιάσεις του κοινοτικού δικαίου που τους καταλογίζονται». Αξίζει να σημειωθεί ότι το ΔΕΕ είχε επισημάνει και σε παλαιότερες αποφάσεις του ότι μπορεί να στοιχειοθετηθεί ευθύνη των κρατών μελών κατ' εφαρμογή του εθνικού τους δικαίου αστικής ευθύνης σε περιπτώσεις παραβίασης από κρατικά όργανα διατάξεων του ενωσιακού δικαίου. Εν προκειμένω όμως, η ουσιαστική διαφοροποίηση που επήλθε με την απόφαση Francovich είναι ότι το Δικαστήριο θεμελίωσε πλέον σε αυτές τις περιπτώσεις μια έχουσα τη νομική της βάση στο ενωσιακό (και όχι το εθνικό) δίκαιο αξίωση αποζημίωσης του ζημιωθέντος ιδιώτη και αποσαφήνισε τις προϋποθέσεις θεμελίωσης αυτής της αξίωσης. Αυτή η προσέγγιση κρίθηκε απαραίτητη προκειμένου να διαφυλαχθεί η αποτελεσματικότητα των ενωσιακών κανόνων και η προστασία των δικαιωμάτων που θεμελιώνονται βάσει αυτών. Είναι σαφές ότι το προστατευτικό πεδίο και η εμβέλεια των δικαιωμάτων αυτών θα σχετικοποιούντο αν οι τυχόν παραβιάσεις τους δεν συνεπάγονταν συγκεκριμένες έννομες συνέπειες και οι φορείς τους δεν είχαν τη δυνατότητα να αποζημιωθούν στις περιπτώσεις που υφίστανται ζημία συνεπεία παράβασης των σχετικών ενωσιακών διατάξεων που διαπράττει όργανο ενός κράτους μέλους (Μεταξάς 2005, σ. 26 επ.).

Στη «μετά Francovich» νομολογία του, το ΔΕΕ έχει προσεγγίσει την κανονιστική οριοθέτηση της αρχής της ευθύνης του Δημοσίου για παραβάσεις του ενωσιακού δικαίου (πρωτογενούς ή δευτερογενούς) κατά τρόπο ευρύ, γεγονός που υποδηλώνει ότι το Δικαστήριο επιθυμεί η θεμελίωση της αστικής ευθύνης του Δημοσίου να μην εξαρτάται από το (εν πολλοίς τυχαίο) γεγονός του είδους του κρατικού οργάνου που διέπραξε την παράβαση (υπ. C-46/93 και C-48/93 (Brasserie du Pêcheur και Factortame) EU:C 1996 :01029). Κομβικής σημασίας είναι εδώ η απόφαση Köbler (υπ. C-224/01, EU:C2003:10239), στο πλαίσιο της οποίας το Δικαστήριο προεξέτεινε για πρώτη φορά ρητώς την ευθύνη του Δημοσίου για παραβιάσεις του ενωσιακού δικαίου και σ' εκείνες τις περιπτώσεις, στις οποίες η παραβιάζουσα το ενωσιακό δίκαιο πράξη οργάνου ενός κράτους μέλους είναι απόφαση εθνικού δικαστηρίου αποφαινόμενου επί δεδομένης διαφοράς σε τελευταίο βαθμό, ήτοι απόφαση που δεν υπόκειται πλέον στην άσκηση ενδίκων μέσων. Παράλληλα διευκρίνισε και τις ουσιαστικές προϋποθέσεις θεμελίωσης μιας τέτοιας ευθύνης αλλά και αποτύπωσε τις ιδιαιτερότητες της

Δικονομικού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 149-164· HAILBRONNER, K. (1992) *Staatshaftung bei säumiger Umsetzung von EG-Richtlinien*, *Juristenzeitung* (JZ), σελ. 284 επ.

στοιχειοθέτησης αποζημιωτικών αξιώσεων επί δικαστικών παραβιάσεων του ενωσιακού δικαίου¹⁶.

β) Οι αρχές της άμεσης εφαρμογής και του άμεσου αποτελέσματος

Η αρχή της άμεσης εφαρμογής είναι και αυτή εκδήλωση και απόρροια της ιδιαίτερης ποιοτικής ιδιοσυστασίας της ενωσιακής έννομης τάξης. Ενώ, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, σύμφωνα με την πάγια νομολογία του ΔΕΕ το σύνολο των ενωσιακών κανόνων δικαίου υπερέχει του συνόλου των εθνικών, μόνο ορισμένοι εκ των ενωσιακών κανόνων έχουν άμεση εφαρμογή, ήτοι παράγουν τα έννομα αποτελέσματά τους στην εσωτερική έννομη τάξη των κρατών μελών χωρίς να απαιτείται η λήψη εσωτερικών μέτρων εκτέλεσης. Λ.χ. ως προς το παράγωγο δίκαιο της ΕΕ, οι κανονισμοί κατ' αρχήν τυγχάνουν άμεσης εφαρμογής¹⁷, ενώ το αντίθετο ισχύει στην περίπτωση των οδηγιών, οι οποίες απαιτούν τη λήψη εθνικών μέτρων για να ενσωματωθούν στην εσωτερική έννομη τάξη.

Η αρχή του άμεσου αποτελέσματος διατυπώθηκε και στοιχειοθετήθηκε στο πλαίσιο του ενωσιακού δικαίου στην κομβικής σημασίας απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση Van Gend en Loos (υπ. C-26/62, EU:C:1954-1964:00333)¹⁸. Στην εν λόγω απόφαση το Δικαστήριο έκρινε ότι ένας κανόνας του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου – στην περίπτωση αυτή το άρθρο 12 της Συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας ως ίσχυε τότε – γεννά ευθέως δικαιώματα και υποχρεώσεις για τους ιδιώτες, όχι μόνο όταν αυτό προβλέπεται

¹⁶ Βλ. τις εκτενείς αναπτύξεις και την ανάλυση σε σχέση με τις πολλαπλές αναγνώσεις και προεκτάσεις της εν λόγω απόφασης του ΔΕΕ σε: ΜΕΤΑΞΑΣ, Α. (2007) "Αστική ευθύνη του δημοσίου για παραβάσεις του κοινοτικού δικαίου από τα εθνικά δικαστήρια: Εκφάνσεις μιας (ακόμη) όψης της "ευρωπαϊκοποίησης" του εθνικού διοικητικού δικαίου", στο: *Ευρωπαϊών Πολιτεία*, τεύχος 2.

¹⁷ Κατεξοχήν στη γερμανική θεωρία του ευρωπαϊκού δικαίου (πρβλ. ενδεικτικά με περαιτέρω παραπομπές HALTERN, U. (2007) *Europarecht – Dogmatik im Kontext*, ό.π., σ. 314) υιοθετείται μια ορολογική διάκριση μεταξύ «άμεσου εφαρμογής» (unmittelbare Geltung) και «άμεσου αποτελέσματος» (unmittelbare Anwendbarkeit) των επιμέρους διατάξεων/πηγών του ενωσιακού δικαίου. Η «άμεση εφαρμογή» περιγράφει την ιδιότητα μιας διάταξης να καθίσταται άμεσα τμήμα της εθνικής έννομης τάξης εκάστου κράτους μέλους χωρίς την οιαδήποτε παρέμβαση της εθνικής εκτελεστικής ή νομοθετικής εξουσίας. Το «άμεσο αποτέλεσμα» αναφέρεται αντιθέτως στο νομοτεχνικό ερώτημα κατά πόσο μια διάταξη δύναται, χωρίς την οιαδήποτε εξειδικευτική νομοθετική/κανονιστική παρέμβαση, να οδηγεί στη στοιχειοθέτηση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των υποκειμένων δικαίου (ιδιωτών) και να εφαρμόζεται άμεσα από εθνικές διοικητικές αρχές και δικαστήρια. Η εν λόγω διάκριση είναι ακριβής, αν και στη χρησιμοποιούμενη από το ΔΕΕ ορολογία παρατηρείται μια νοηματική «σύμμιξη» των όρων "direct effect" και "direct applicability".

¹⁸ Για μια εκτενή θεώρηση της νομολογιακής και ακαδημαϊκής «κληρονομιάς» της υπόθεσης Van Gend en Loos καθώς και τη σχέση της τόσο με την αρχή της υπεροχής, όσο και με τη ευρύτερη δογματική συνάρθρωση του ενωσιακού δικαίου πρβλ. WEILER, J. H. H. (2013) "Revisiting Van Gend en Loos: Subjectifying and Objectifying the Individual", στο: TIZZANO, A., KOKOTT, J., PRECHAL, S (επιμέλ.) *50th Anniversary of the Judgment Van Gend en Loos: 1963-2013*, Court of Justice of the European Union, σελ. 11-21. Πρβλ. και RASMUSSEN, M. (2014) "Revolutionizing European law: A history of the Van Gend en Loos judgment", στο: *International Journal of Constitutional Law*, Τόμος 12, τεύχος 1, σελ. 136-163.

ρητά στη Συνθήκη, αλλά και όταν από τη Συνθήκη απορρέουν σαφείς και ανεπιφύλακτες υποχρεώσεις, οι οποίες από τη φύση τους είναι πρόσφορες να παράγουν άμεσα αποτελέσματα στις σχέσεις μεταξύ των κρατών μελών και των πολιτών τους. Γιατί όμως η εν λόγω τοποθέτηση του ΔΕΕ θεωρείται, ως ελέγχθη, κατεξοχήν αναδεικνύουσα την ειδική ποιότητα της ενωσιακής έννομης τάξης; Τούτο συμβαίνει κατά κύριο λόγο επειδή δια αυτής αντιμετωπίζεται η μάλλον κομβική πλημμέλεια του δημοσίου διεθνούς δικαίου, ήτοι η ελλείπουσα ομοιομορφία της εφαρμογής και κανονιστικής του επιβολής.

Έκτοτε, η νομολογία των ενωσιακών Δικαστηρίων έχει εμβαθύνει την έννοια του άμεσου αποτελέσματος, αναπτύσσοντας μια σειρά από κριτήρια, βάσει των οποίων αξιολογούνται και ταξινομούνται οι μορφές και η ένταση του άμεσου αποτελέσματος των ενωσιακών κανόνων δικαίου. Ένα τέτοιο ζήτημα έντασης και ακριβούς οριοθέτησης της εμβέλειας του άμεσου αποτελέσματος είναι, λ.χ., η αξιολόγηση του κατά πόσο είναι δυνατό, εκτός των δημοσίων αρχών (κάθετο άμεσο αποτέλεσμα), να γίνει επίκληση του σχετικού δικαιώματος και έναντι άλλων ιδιωτών (οριζόντιο άμεσο αποτέλεσμα), όπως συμβαίνει στην περίπτωση των ενωσιακών κανόνων δικαίου περί ελεύθερου ανταγωνισμού και των προσωπικών ελευθεριών (Καλαβρός και Γεωργόπουλος, σ. 214-6).

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στις ενωσιακές οδηγίες, η ιδιότητα των οποίων να αναπτύσσουν άμεσο αποτέλεσμα έχει απασχολήσει εκτενώς τη θεωρία και τη νομολογία. Αν και οι οδηγίες στερούνται άμεσης εφαρμογής, η σταδιακή νομολογιακή ενδυνάμωση της κανονιστικής τους εμβέλειας οδήγησε το ΔΕΕ να δεχθεί στη σημαντική απόφαση Van Duyn (υπ. C-41/74, EU:C 1974:00537) τη δυνατότητα ιδιωτών να επικαλεστούν ενώπιον των δικαστηρίων τυχόν δικαιώματα που θεμελιώνονται στις διατάξεις οδηγιών, ενώ με την απόφαση Becker (υπ. C-8/81, EU:C 1982:00053) το Δικαστήριο δέχθηκε ότι μπορεί να γίνει επίκληση των διατάξεων μιας οδηγίας που δεν έχει εμπροθέσμως ενσωματωθεί στην εθνική έννομη τάξη, εφόσον είναι ανεπιφύλακτες και επαρκώς σαφείς. Το Δικαστήριο έχει επίσης κρίνει ότι ακόμη και πριν τη λήξη της προθεσμίας μεταφοράς μιας οδηγίας στο εθνικό δίκαιο, τα κράτη μέλη οφείλουν να απέχουν από τη θέσπιση διατάξεων δυνάμενων να θέσουν σε σοβαρό κίνδυνο την επίτευξη του αποτελέσματος που επιδιώκεται από την εν λόγω οδηγία (υπ. C-129/96 (Inter-Environnement Wallonie κατά Région wallonne) EU:C 1997:07411). Όπως καθίσταται σαφές από τα ανωτέρω, η σχετική νομολογία του ΔΕΕ έχει σταδιακά επιχειρήσει να διευρύνει τη δυνατότητα των ιδιωτών να διεκδικήσουν την έννομη προστασία των δικαιωμάτων που τους παρέχει το ενωσιακό δίκαιο ανεξάρτητα από τις οποιεσδήποτε πράξεις ή παραλείψεις του κράτους μέλους.

III. Καταληκτικές επισημάνσεις

Όπως επισημάνθηκε, η Ευρωπαϊκή Ένωση συνιστά ένα *sui generis* υπερεθνικό πολιτειακό μόρφωμα, η ιδιάζουσα έννομη τάξη του οποίου διακρίνεται από τη διεθνή, έχει συνταγματική ποιότητα και συνιστά αναπόσπαστο τμήμα των νομικών συστημάτων των κρατών μελών έχοντας **κανονιστικά διεισδύσει** στις επιμέρους εθνικές έννομες τάξεις. Η ενωσιακή έννομη τάξη και η δογματική της συνάρθρωση καθιστούν απαραίτητη την προσέγγιση του ενωσιακού δικαίου ως ενός δικαιικού *συστήματος*, το οποίο στηρίζεται σε μια αλληλουχία διασυνδεδεμένων θεωρητικών δογματικών αξόνων και διαδικαστικών μηχανισμών τελούντων σε σχέση **εσωτερικής συσχέτισης και συνάφειας**. Αυτή η σχέση *συνάφειας* δεν είναι απαραίτητα πάντα σχέση απόλυτης συστηματικής *αρμονίας*, η οποία δεν καταλείπει κενά και αποκλείει διαδοχικές αλληλοαναιρέσεις, συγκρούσεις αλλά και συστημικές «βελτιώσεις». Αυτό εντούτοις δεν πρέπει να ξενίζει: **Η αξίωση για το δίκαιο ως «συνεκτικό όλον»¹⁹ καθώς και η αξίωση για «απόλυτες» αρμονίες στη δομική συγκρότηση δικαιικών συστημάτων, ακόμη κι αν αυτές είναι πρακτικά εφικτές ή και ευκαταίεες, πράγμα για το οποίο διατηρώ μείζονες επιφυλάξεις, παρουσιάζεται ως δυσχερέστερα επιτεύξιμη ειδικά για μια έννομη τάξη υποκείμενη σε διαδικασία έντονης και διαρκούς εξελικτικής διαμόρφωσης, όπως η ενωσιακή.** Μια προσεκτική θέαση και ανάλυση της διαδρομής και ωρίμανσης της κρίσιμης νομολογίας του Δικαστηρίου της Ε.Ε., ιδιαίτερα δε της κατεξοχόν θεμελιακής, η οποία, μάλλον όχι τυχαία, έχει χαρακτηριστεί ακτιβιστική²⁰, παρέχει, όπως συνοπτικά είδαμε, μια παραστατική εικόνα και εμπειρική τεκμηρίωση αυτής της επισήμανσης (Haltern και Bergmann 2012· Stotz 2010, σ. 654).

Σήμερα, στην εποχή της πολύπλευρης κρίσης της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας, το διακύβευμα της ανάδειξης της ειδικής συνταγματικής ποιότητας της ενωσιακής έννομης τάξης και του αξιακού υποβάθρου, επί του οποίου αυτή στηρίζεται (βλ. αρ. 2 και 6 ΣΕΕ), είναι εξόχως σημαντικό για την επιβίωση του ενωσιακού εγχειρήματος. Σε πείσμα των όποιων ποιοτικά μεταλλαγμένων επιχειρηματολογικών σχημάτων για το έκτακτο των καταστάσεων και της ανάγκης που βιώνουμε (αναλυτικά ΜΕΤΑΞΑΣ, Α. (2015), *passim*) το

¹⁹ Ορθά παρατηρούν οι Baudenbacher, C., Bergmann, A. (2012) “Der EuGH außer Kontrolle? ”, στο: HALTERN, U., BERGMANN, A. (επιμέλ.), *Der EuGH in der Kritik*, Mohr Siebeck, σελ. 211 επ., ότι η θέση ότι το δίκαιο μπορεί να νοηθεί ως το “kohärentes Ganzes“ έχει γενικώς τεθεί εντόνως εν αμφιβολία ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα με το θεμελιακό έργο του KANTOROWICZ, H. (1906) *Der Kampf um die Rechtswissenschaft*, Heidelberg.

²⁰ Πρβλ. αντί άλλων με περαιτέρω παραπομπές για την έννοια του «ακτιβισμού» του ΔΕΕ, LENAERTS, K. (2015) “Kooperation und Spannung im Verhältnis von EuGH und nationalen Verfassungsgerichten”, στο: *EuR*, τεύχος 1, σελ. 3· DE WAELE, H. (2010) “The Role of the European Court of Justice in the Integration Process: A Contemporary and Normative Assessment”, στο: *Hanse Law Review*, Τόμος 6, τεύχος 1, σελ. επ.

ενωσιακό δίκαιο πρέπει να αξιώνει την κανονιστική του πραγμάτωση όχι μόνο τον καιρό της σταθερότητας, αλλά εξίσου ή και κατά μείζονα λόγο, σε περίοδο κρίσης. Τούτο ισχύει κατ' εξοχήν για προστατευτικές θεμελιωδών δικαιωμάτων διατάξεις που έχουν το έρεισμά τους στο ίδιο το ενωσιακό δίκαιο και συγκροτούν, ως στοιχεία του κοινού ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού, τη διακριτή μας «ευρωπαϊκή συνταγματική ταυτότητα» (ΜΕΤΑΞΑΣ, Α. (2012), *passim*).

Ελληνική Βιβλιογραφία

ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ, Π.Κ. (2005) *Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση: Συμβολή στην Κατανόηση και Ερμηνεία της Συνταγματικής Συνθήκης*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Βιβλιοθήκη Ευρωπαϊκών Θεμάτων.

ΚΑΛΑΒΡΟΣ, Γ. Ε. Φ./ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (2010), “Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης” - Τόμος Ι και ΙΙ, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη

ΤΣΑΤΣΟΣ, Δ. Θ. (2007), “Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία”, Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη

ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Π. Ι. (2010) “Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης”, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

ΜΕΤΑΞΑΣ, Α. (2005) “Ευθύνη του Δημοσίου για Παραβάσεις του Κοινοτικού Δικαίου από Αποφάσεις των Ανωτάτων Εθνικών Δικαστηρίων”, στο: *Δίκαιο & Κοινωνία στον 21ο αιώνα*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα.

ΜΕΤΑΞΑΣ, Α. (2007) “Αστική ευθύνη του δημοσίου για παραβάσεις του κοινοτικού δικαίου από τα εθνικά δικαστήρια: Εκφάνσεις μιας (ακόμη) όψης της "ευρωπαϊκοποίησης" του εθνικού διοικητικού δικαίου”, στο: *Ευρωπαϊών Πολιτεία*, τεύχος 2, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 473-498.

ΜΕΤΑΞΑΣ, Α. (2009) “Αστική Ευθύνη του Δημοσίου για Παραβάσεις Κοινοτικού Δικαίου”, στο: ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗΣ, Χ., *Εφαρμογές Διοικητικού Ουσιαστικού και Δικονομικού Δικαίου*, Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 149-164.

ΜΕΤΑΞΑΣ, Α. (2012) “ Ο "επαπειλούμενος" δικανικός και κοινοβουλευτικός λόγος - Σκέψεις για την ανάγκη συγκρότησης μιας ευρωπαϊκής "συνταγματικής ταυτότητας" ”, στο: *Το Σύνταγμα*, σελ. 293-314

ΜΕΤΑΞΑΣ Α., Ευρώπη, Κρίση, «Εκτακτη Ανάγκη»: Η ερμηνευτική ευθύνη και οι προκλήσεις για το ευρωπαϊκό δίκαιο, εν: ΜΕΤΑΞΑΣ, Α., PERNICE, I. (2015) *Η Ευρώπη σε Κρίση: Ανάμεσα σε Δίκαιο και Πολιτική*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Γ. (2002) *Η συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Εκδόσεις Παπαζήση.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Λ. (2009) *Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό Δίκαιο: Το Ζήτημα της 'Υπεροχής'*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, Β. (2010) *Εισαγωγή στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξένη βιβλιογραφία

BARENTS, R. (2012) “The Fallacy of European Multilevel Constitutionalism”, στο: AVBELJ, M., KOMÁREK, J. (επιμέλ.) *Constitutional Pluralism in the European Union and Beyond*, Hart Publishing, σελ. 153-184.

Baudenbacher, C., Bergmann, A. (2012) “Der EuGH außer Kontrolle? ”, στο: HALTERN, U., BERGMANN, A. (επιμέλ.), *Der EuGH in der Kritik*, Mohr Siebeck, σελ. 191-262.

BÖCKENFÖRDE, W. (1991) “Die Eigenart des Staatsrechts und der Staatsrechtswissenschaft”, στο: *Staat, Verfassung, Demokratie*, Frankfurt a.M., Suhrkamp.

BOURDIEU, P. (1986) “La force du loi. Éléments pour une sociologie du champ juridique, στο: *Actes de la recherche en sciences sociales*”, Τόμος 64, τεύχος 1, σελ. 3-19.

CURTIN, D., DEKKER, I. (2009) “The EU as a “Layered” International Organization: Institutional Unity in Disguise”, στο: CRAIG, P., DE BÚRCA, G. (επιμέλ.), *The Evolution of EU Law*, Oxford University Press, σ. 83-136.

- DE WAELE, H. (2010) “The Role of the European Court of Justice in the Integration Process: A Contemporary and Normative Assessment”, στο: *Hanse Law Review*, Τόμος 6, τεύχος 1, σελ. 3-26.
- HÄBERLE, P. (1998) *Verfassungslehre als Kulturwissenschaft*, Duncker & Humblot.
- HÄBERLE, P./KOTZUR, M. (2016) *Europäische Verfassungslehre*, 8. Aufl. Nomos Verlag.
- HALTERN, U. (2002) “*Pathos and Patina: The Failure and Promise of Constitutionalism in the European Imagination*”, στο: *European Law Journal*, Τόμος 9, τεύχος 1, σελ. 14-44.
- HALTERN, U. (2007) *Europarecht – Dogmatik im Kontext*, Mohr Siebeck.
- HAILBRONNER, K. (1992) *Staatshaftung bei säumiger Umsetzung von EG-Richtlinien*, Juristenzeitung (JZ), σελ. 284-289.
- HWANG, Shu-Perng, Anwendungsvorrang statt Geltungsvorrang? Normlogische und institutionelle Überlegungen zum Vorrang des Unionsrechts, *Europarecht* 2016, σελ. 355-372.
- JESTAEDT, M. (2004) “Der Europäische Verfassungsverbund – Verfassungstheoretischer Charme und rechtstheoretische Insuffizienz einer Unschärferelation”, στο: KRAUSE, R., VEELKEN, W., VIEWEG, K. (επιμέλ.), *Recht der Wirtschaft und der Arbeit in Europa*, Gedächtnisschrift für W. Blomeyer, Duncker & Humblot, σελ. 637-674.
- KANTOROWICZ, H. (1906) *Der Kampf um die Rechtswissenschaft*, Heidelberg.
- KUNIG, P. (1986) *Das Rechtsstaatsprinzip. Überlegungen zu seiner Bedeutung für das Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, Mohr.
- LENAERTS, K. (2015) “Kooperation und Spannung im Verhältnis von EuGH und nationalen Verfassungsgerichten”, στο: *EuR*, τεύχος 1, σελ. 3-27.
- MADURO, M. P. (2012) “Three Claims of Constitutional Pluralism”, στο: AVBELJ, M., KOMÁREK, J. (επιμέλ.) *Constitutional Pluralism in the European Union and Beyond*, Hart Publishing, σελ. 67-84.
- NOWAK, C. (2011) *Europarecht nach Lissabon*, Nomos Verlag.
- OETER, S. (2010) “Federalism and Democracy”, στο: VON BOGDANDY, A., BAST, J. (επιμέλ.), *Principles of European Constitutional Law*, Verlag C.H. Beck, σελ. 55-82.

- PECHSTEIN, M. (2003) “Art. 1-7”, στο: STREINZ, R. (επιμέλ.), *EUV/AEUV Vertrag über die Europäische Union und Vertrag über die Arbeitsweise der Europäischen Union*, Verlag C. H. Beck, σελ. 5-60.
- PERNICE, I. (1996) “Die Dritte Gewalt im Europäischen Verfassungsverbund”, *EuR* 1996, σελ. 27-43.
- PERNICE, I. (2007) “Theorie und Praxis des Europäischen Verfassungsverbundes”, στο: C. CALLIESS, C. (επιμέλ.) *Verfassungswandel im europäischen Staaten - und Verfassungsverbund, Göttinger Gespräche zum deutschen und europäischen Verfassungsrecht*, σελ. 61-92, επίσης διαθέσιμο ως WHI-paper 08/08.
- PERNICE, I. (2008) “The Treaty of Lisbon and Fundamental Rights”, στο: GRILLER, S., ZILLER, J. (επιμέλ.) *The Lisbon Treaty: EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty?*, Springer, σ. 235-256, διαθέσιμο επίσης ως WHI-Paper 07/2008.
- RASMUSSEN, H. (2012) “Plädoyer für ein Ende des judikativen Schweigens”, στο: HALTERN, U., BERGMANN, A. (επιμέλ.) *Der EuGH in der Kritik*, Mohr Siebeck, σελ. 113-186.
- RASMUSSEN, M. (2014) “Revolutionizing European law: A history of the Van Gend en Loos judgment”, στο: *International Journal of Constitutional Law*, Τόμος 12, τεύχος 1, σελ. 136-163.
- ROSAS A., ARMATI, L. (2012) *“EU Constitutional Law: An Introduction”*, Hart Publishing.
- RÜFNER, W. (1995) “Das Recht der öffentlich-rechtlichen Schadensersatz- und Entschädigungsleistungen”, στο: BADURA, P., D.EHLERS, ERICHSEN, H.-U., OSSENBÜHL, F., RUDOLF, W., RÜFNER, W, SALZWEDEL, J. (επιμέλ.) *Allgemeines Verwaltungsrecht*, De Gruyter.
- SNYDER, F. (2003) “The unfinished constitution of the European Union: principles, processes and culture”, στο: WEILER, J. H. H., WIND, M. (επιμέλ.), *European Constitutionalism Beyond the State*, Cambridge University Press, σελ. 55-73.
- STOTZ, R. (2010) “Die Rechtsprechung des EuGH”, στο: RIESENHUBER, K. (επιμέλ.) *Europäische Methodenlehre*, De Gruyter, σελ. 491-518.

VON BOGDANDY, A. (2010) “Founding Principles”, στο: VON BOGDANDY, A., BAST, J. (επιμέλ.), *Principles of European Constitutional Law*, Verlag C.H. Beck, σελ. 11-54.

WEILER, J. H. H. (1981) “The Community System: The Dual Character of Supranationalism”, στο: *Yearbook of European Law*, Τόμος 1, τεύχος 1, σελ. 267-306.

WEILER, J. H. H. (1991) “The transformation of Europe“, στο: *The Yale Law Journal*, Τόμος 100, τεύχος 8, σελ. 2403 - 2483.

WEILER, J. H. H. (2013) “Revisiting Van Gend en Loos: Subjectifying and Objectifying the Individual”, στο: TIZZANO, A., KOKOTT, J., PRECHAL, S (επιμέλ.) *50th Anniversary of the Judgment Van Gend en Loos: 1963-2013*, Court of Justice of the European Union, σελ. 11-21.

THYM D. (2015) Zustand und Zukunft der Europarechtswissenschaft in Deutschland, *Europarecht (EuR)*, τεύχος 6, σελ. 671.